

मुगलकालीन व्यक्तिचित्र : विशेष संदर्भ अकबर आणि जहाँगीर

प्रा. पल्लवी रोहिदास मिरजकर
सहाय्यक प्राध्यापक इतिहास विभाग
श्रीमती अक्काताई रामगोंडा पाटील
कन्या महाविद्यालय, इचलकरंजी.
pallavimirajkar87@gmail.com

प्रस्तुत शोधनिबंध *मुगलकालीन व्यक्तिचित्र: विशेष संदर्भ अकबर आणि जहाँगीर* या विषयांतर्गत मुगल कालीन चित्रकलेच्या शैलीवर संदर्भ ग्रंथाच्या साहाय्याने प्रकाश टाकण्याचा प्रयत्न केला आहे. उपरोक्त विषयाचा अभ्यास करण्याअगोदर प्रथमतः प्राचीन काळातील काही चित्रकलेच्या संदर्भाविषयी माहिती पाहणे क्रमप्राप्त ठरते. प्राचीन साहित्यिक संदर्भावरून असे निदर्शनास येते की, भारतामध्ये चित्रकला अत्यंत विकसित पावलेली होती. मोठ—मोठी प्रासादे व धनीक व्यक्तींची घरे सुंदर अशा चित्रांनी सुसज्जित केली जात असत. आजघडीला प्राचीन भारतीय चित्रकलेचे अवशेष अत्यंत वाईट दशेत आहेत. असे असले तरी त्याचे महत्व कमी होत नाही. काही गुफा व मंदिरे यांच्या भिंती पूर्णतः चित्रांनी बहरलेल्या आहेत. आजही आपणास हिंदु मंदिरांमध्ये हे वैशिष्ट्य पहावयास मिळते. 'संस्कृत साहित्यामध्ये चित्रकलेचा उल्लेख सापडतो अजिंठांमधील भिंती—चित्रांवरून आपल्याला प्राचीन भारतातील चित्रकलेच्या परंपरांची साक्ष सहज पटते'^१ पुढे काळाच्या ओघात आठव्या शतकानंतर ही कला ऱ्हास पावली तरी ती पूर्णपणे नष्ट झाली नव्हती. हे तत्कालीन जैन तालपत्रांवरील कृतींवरून समजते. अजिंठा मधील चित्रकारीस 'फ्रेस्को' म्हणून संबोधले जाते मात्र त्याची ही संज्ञा अनुचित वाटते कारण 'फ्रेस्को' ओल्या प्लास्टरवरच चित्रीत केले जाते. या संदर्भात ए.एल. बॅशम यांनी आपल्या '*THE WONDER THAT WAS INDIA*' *अनुवाद: 'अद्भूत भारत'* या पुस्तकात असे म्हटले आहे की, 'अजन्ता की गुफा की चित्रकारी प्रायः 'फ्रेस्को' कहलाती है, परन्तु यह संज्ञा अनुचित है क्योंकि एक 'फ्रेस्को' का चित्रण गीले पलस्तर में ही होता है और अजन्ताके भित्ति चित्र पलस्तर सुख जाने के उपरान्त बने थे। दीवारों पर भूसा अथवा बाल मिले हुए मिट्टी या गोबर का लेप किया गया था और फिर उसपर सफेद खडिया मिट्टी पोती गयी थी।'^२ आजमितीला या चित्रांवरील रंगाच्या खपल्या निघून पडत आहेत. मात्र त्यातील रंगसंगती आजूनही चकाकणारी आहे. सुरुवातीच्या काळात असणारी त्याची मौलिकता आपणास आज विसरून चालणार नाही. प्रारंभी गुफांमधील चित्रांमध्ये अधिक तीव्र रेखांचा उपयोग केला आहे तर नंतर त्यामधील तीव्रताही कमी होत गेल्याचे दाखले तत्कालीन गुफांमधील चित्रांवरून समजतात. मात्र या ठिकाणी एक गोष्ट लक्षात घेणे गरजेचे आहे की, ज्या प्रमाणे मुर्तिकेच्या शैलीमध्ये उत्तरोत्तर प्रगतीचे शिखर गाठले तसे चित्रकलेच्या संदर्भात आढळून येत नाही. तत्कालीन चित्रांमध्ये मुख्यतः बुद्धांचे जीवन व जातक कथांचे दृश्य चित्रित केले आहेत. ही चित्रे अशा पद्धतीने चित्रित केलेली आहेत जणू ती उठून दर्शकाच्या भेटीस येत आहेत. तसेच आणखी एक मुद्दा या ठिकाणी लक्षात घेणे गरजेचे ठरते ते म्हणजे अजिंठा मधील चित्रांचा उद्देश धार्मिक असला तरी ते धर्म निरपेक्षतेचे संदेश देणारे आहेत. त्याचबरोबर प्राचीन भारताचे संपूर्ण जीवन हे चित्रांद्वारे चित्रित केले आहे. त्या चित्रांमध्ये राजकुमार व अंतःपुरातील त्यांच्या स्त्रिया, खांद्यावर ओझे वाहनारे मजूर, भिक्षूक, शेतकरी व सैनिक आणि अनेक पशु—पक्षी व फुले या सर्वांचा समावेश होता. एकूणच चित्रकारांच्या हातून तत्कालीन समाज जीवनाचे सुंदर असे वास्तव गुफांच्या भिंतींवर चित्रीत केले होते असे म्हणाल्यास वावगे ठरणार नाही. तसेच अजिंठा मधील काही उत्तम कलाकृतीमध्ये त्रिभंग मुद्रेमध्ये थोडासा खाली झुकलेला बोधिसत्व

अविलोकितेश्वर पद्मपाणी महात्मा यांचे चित्र, एक स्त्री आणि बालकाकडून भिक्षा मागताना तेजस्वी बुद्धांचे चित्र, या चित्रातील माता म्हणजे बुद्धांची पत्नी यशोधरा व बालक म्हणजे त्यांचा पुत्र राहुल यांचे प्रतिनिधित्व करतात. त्याचबरोबर अजिंठा पासून जवळपास शंभर मैल अंतरावर असणाऱ्या बाघ नावाच्या गुफे मधील भिंतींवर असणाऱ्या हत्तींच्या कळपाचे चित्र अजिंठ्यातील चित्रांपेक्षा प्रभावशाली आहे. त्याचठिकाणी एक नर्तक आणि स्त्री संगितज्ञाचा समूह असणारे चित्र हे देखिल अत्यंत प्रभावशाली आहे.

त्याचबरोबर अजिंठा मधील चित्रकारीचे काही वैशिष्ट्ये दक्षिणेतील बदामी आणि ऐलोरा याठिकाणी तर तमिळ मध्ये सीतन्नावसल याठिकाणी एक भिंती चित्र मिळाले आहे. मात्र ते चित्र चांगल्या अवस्थेत नाही. मात्र या शैलीतील काही चांगल्या अवस्थेत असणारी चित्रे पाचव्या शतकाच्या शेवटी पितृघाती राजा कश्यप याने आपल्या प्रासादांवरील भिंतींवर उपदेवता, यक्ष, किन्नर यांची चित्रे त्याने आपल्या प्रजेला आपण या सर्वांपेक्षा किती महान आहोत हे दाखविण्यासाठी चित्रित केले होते. आजमीतीला या चित्रांची मोठ्या प्रमाणावर नासधूस झाली आहे. या चित्रांच्या संदर्भात 'अद्भूत भारत' या पुस्तकात असे म्हटले आहे की, 'सुर्य की गर्मी और तीव्र वर्षा मे यह समस्त चित्रकारी प्रायः नष्ट हो गयी है, परन्तु चट्टान के अर्द्ध भाग के लटकते हुए विशाल शिलाफलक द्वारा सुरक्षित, इक्कीस अप्सराओं की आकृतियाँ है जो अपनी कमर से नीचे बादलों के किनारों में डूबी हुई है'।³

तंजावर, विजयनगर आणि लंका येथील पोलन्नरुव आणि अन्य काही ठिकाणी मध्यकालीन हिन्दु चित्रशैलीचे जे अवशेष सापडतात त्यावरून असे स्पष्ट होते की, काही प्रमाणात चित्रकारीस उतरती कळा प्राप्त झाली होती. चित्रांमधील रेषांमध्ये तीव्रता आली आणि त्यातील सुकुमारता नष्ट झाली. असे असले तरी या चित्रांचे महत्त्व कमी होत नाही. प्राचीन भिंती चित्रकलेची ही परंपरा मुसलमानांच्या अक्रमणापर्यंत टिकून होती. तसेच इस्लामी चित्रांचा प्रभाव असला तरी भारतीय चित्रकारांनी आपले लक्ष मुख्यतः सूक्ष्म चित्रे व पुस्तकांना चित्रित करण्याकडे दिले. मुस्लिमांच्या येण्याअगोदरच भारतामध्ये सूक्ष्म चित्रे काढण्याची प्रथा प्रचलित होती. यानंतरची ११व्या आणि १२ व्या शतकातील काही उदाहरणे बिहार, बंगाल आणि नेपाळ या ठिकाणी पहावयास मिळतात. एकूणच प्राचीन चित्रकलेचे अवशेष सुस्थितीत नसले तरी इतिहासात त्याचे महत्त्व कमी होत नाही.

पुढे तेराव्या शतकात कागदाचा शोध लागला. परिणामी चित्रकलेमध्ये एका नव्या अध्यायाला सुरुवात झाली असे म्हणल्यास काही वावगे ठरणार नाही. चित्रकाराला रंगांच्या निवडींमध्ये स्वातंत्र्य मिळू लागले आणि कलेच्या अभिव्यक्तीसाठी अधिक क्षेत्रही मिळाले; परिणामी लघुचित्रांमध्ये रंगयोजना, रचना, रेखांकन तसेच सजावटींमधील बारकाव्यांमध्येही बदल होत गेले. मात्र हा बदल अत्यंत धिम्प्या गतीने चालू होता.

गुप्त काळाच्या नंतर उत्तर भारतातील दुसरे सुवर्णयुग म्हणून ओळखल्या जाणाऱ्या मुगल शासन काळाच्या आधिन भारताच्या सांस्कृतिक जडणघडणीमध्ये मोठ्या प्रमाणावर उच्चतम बदल घडून आले होते. इस्लाम धर्माने मूर्तिपुजेप्रमाणे संगीत, नृत्य व चित्रकलेला निषिद्ध ठरविले असले तरी या काळात स्थापत्य, साहित्य आणि संगीत या विविध क्षेत्रांमध्ये नवनवीन अविष्कार झाले होते. या क्षेत्रात जे नाविन्यपूर्ण बदल घडून आले होते त्याचा प्रभाव पुढील पिढ्यांवर पडला. मुघलांद्वारे आणलेल्या तुर्क-ईरानी संस्कृतीचे भारतीय संस्कृतीमध्ये मिश्रण होऊन नव्या कलेचा अविष्कार झाला.

समरकंदचे तैमुरी दरबार सुरुवातीपासूनच कलेचे प्रेमी होते. पश्चिम आणि मध्य एशियाचे सांस्कृतिक केंद्र म्हणून त्यांचा उदय झाला होता. डॉ. प्रेमशंकर द्विवेदी यांनी त्यांच्या 'भारतीय चित्रकला के विविध आयाम' या पुस्तकात असे म्हटले आहे की, तैमुर संहारक म्हणून प्रसिद्ध असला तरी तो देखिल कलेचा आणि कलाकारांचा रक्षक होता. 'स्वयं तैमुर बहुत बडा संहारक और विजेता के साथ —साथ कलाकारों का रक्षक था। वह जिस नगर को जितता उसके कलाकारों को अपनी राजधानी समरकन्द में भेज देता था जिनकी सहायता से उसने मस्जिद बनवायी थी जो वास्तुकला का भी एक उत्कृष्ट उदाहरण थी।' सन १४०५ ला तैमुरच्या मृत्यूनंतर त्याचा मुलगा

शाहरूख हा देखील कवि आणि चित्रकारांचा आश्रयदाता होता. याच वंशातील सुल्तान हुसेन मिर्जा याने देखील चित्रकारांना आपल्या दरबारात आश्रय दिला होता. याच्या काळातील बिहजात हा चित्रकार अत्यंत ख्यातनाम होता. पुढे या आश्रयदात्याचे अंत झाल्यानंतर सफावी वंशातील बादशहा पहिला इस्माइल याने बिहजातला तब्रेज या ठिकाणी घेऊन गेला आणि सफाविद शैली समृद्ध झाली. पुढे बाबराच्या काळात चित्रकलेचा विकास झाल्याचे दाखले मिळत नाहीत; मात्र चित्रकलेविषयी त्याला असणारी समज त्याच्या जीवनचरित्रात (विश्व की आत्मकथा) बिहजातच्या चित्रांची समीक्षा करताना दिसून येते. तुर्की भाषे मध्ये त्याने लिहिले आहे की, 'वह दाढी विहीन चेहरे नहीं बना पाता था। उसमे उसका अनुपात बिगड जाता था'।⁴ हुमायूँ देखील कलेचा प्रेमी होता. युद्ध समयी हुमायूँ स्वतः जवळ सचित्र पुस्तके बाळगून असत. शेरशहाने त्याला पराभूत केल्यानंतर तो वाळवंटात भटकत असताना त्याच्यासोबत काही चित्रकार देखील होते. इराणच्या शहाच्या आश्रयास असताना त्याची ओळख मीर सैयद अली आणि शीराज निवासी ख्वाजा अब्दुल समद यांच्याशी झाली. यांच्या चित्रकाराने हुमायूँ इतका प्रभावित झाला की, त्याने इ. स. १५५० ला काबूलमध्ये पुनः राज्य प्रस्थापित केले आणि हे दोन चित्रकार त्याच्या दरबारी उपस्थित झाले. हुमायूँने त्यांचा यथायोग्य सन्मान केला होता.

पुढे काबूलमध्ये अकबरास चित्रकलेचे शिक्षण देण्यासाठी ख्वाजा अब्दुल समद या चित्रकाराची नियुक्ती करण्यात आली होती. हुमायूँच्या मृत्यूच्या पश्चात १३ वर्षीय अकबरावर संपूर्ण राज्याचा कारभार पडला; मात्र अकबराने कला, प्रेम, उदार दृष्टीकोण, कलेच्या उपासकांना संरक्षण देऊन भारताच्या इतिहासात मुगल कलेचा संस्थापक म्हणून आपले स्थान निश्चित केले होते. अकबराला असणाऱ्या चित्रकलेच्या रूची संबंधी अबुल फजल म्हणतो की, "शहेनशहानी फार बालपणापासून या कलेमध्ये रूची दाखविली आहे. आणि तिला ते सर्व प्रकारचे उत्तेजन देतात"⁵ अकबराच्या काळात पोर्तुगीज धर्मगुरूंनी युरोपियन चित्रकला दरबारात आणली. यात लांबच्या व जवळच्या व्यक्ती अगर वस्तू योग्य प्रमाणात दाखविण्यासाठी पार्श्वभूमीवरील दृश्य छोट्या प्रमाणात काढण्याचे तत्त्व या शैलीतून घेण्यात आले होते. मात्र भारतीय चित्रकारांना त्यावर प्रभुत्व प्राप्त करता आले नाही. तत्कालीन चित्रांमध्ये दुरच्या वस्तू पार्श्वभूमीवर छोट्या करून दाखविण्याऐवजी त्या जवळजवळ मूळ आकाराच्या दाखविण्यात आल्या आहेत.

मुगल चित्रकलेचा प्रादुर्भाव अकबराच्या शासन काळात झाला तर; त्याचा विकास मात्र जहाँगीरच्या काळात झाला. इराणी कलेने प्रेरित होऊन जहाँगीरच्या काळापर्यंत या कलेवर पाश्चात्यांचाही प्रभाव पडला. यानंतर मुगल चित्रकार व्यक्तिचित्रणाकडे उन्मुख झाले. मुख्यतः मुगल चित्रकला शैली पांडुलिपी चित्रण कलेच्या रूपात विकसित झाली. अकबराच्या काळात चित्रकारांची मोठ्या प्रमाणावर रेलचेल होती. संपूर्ण भारतवर्षातील कानाकोपऱ्यातून चित्रकार येत असत व आपल्या शैलीचे प्रदर्शन व कार्य करत असत. या चित्रकारांमध्ये हिंदूचे प्रमाण अधिक होते. त्यात दसवंत, बसावन सावलादास, हरिवंश या चित्रकारांचा समावेश होता. बादशहा अकबर त्यांच्या कार्याचे निरीक्षण करून त्या कलाकारांना आर्थिक सहाय्य करत असे. सामान्यतः अकबराची व्यक्तिचित्रामध्ये विशेष रूची होती. त्याने आपल्या दरबारातील विशिष्ट व्यक्तींची चित्रे काढून घेतली होती व त्यांची विशिष्ट चित्रधारा तयार केली. तो स्वतः सुद्धा आपल्या व्यक्तिचित्रासाठी चित्रकारांपुढे बसत असे. त्याच्या उदार संरक्षणाखाली ज्या शैलीचा विकास झाला ती शैली 'मोगल चित्रशैली' म्हणून ओळखली जाते. या शैलीमध्ये ईराणी, तुर्क, मध्य आशियाई, चिनी व हिंदु या शैलींचे मिश्रण झाले होते. अकबराच्या काळात मुगल शैलीचे चार प्रकार पडतात.

१. अभारतीय कथा चित्रण
२. भारतीय कथा चित्रण
३. ऐतिहासिक ग्रंथ चित्रण
४. व्यक्तिचित्रण⁶

यातील व्यक्तिचित्रणाची अकबर व जहाँगीरच्या काळात मोठ्या प्रमाणावर प्रगती झाली होती. या ठिकाणी एक गोष्ट आपणास लक्षात घेणे क्रमप्राप्त ठरते ती म्हणजे इस्लाम धर्मात व्यक्तिचित्रणास प्रतिबंध आहे. तरी देखील या दोन शासकांच्या काळात या कलेला व कलाकारांना आश्रय मिळाला. म्हणूनच मुगल पूर्व अफगाण शासकांनी या कलेला आश्रय दिला असला तरी त्यांनी आपली चित्रे काढून घेतली नाहीत. मुगल शासक भारतीय संस्कृतीच्या संपर्कात आल्यानंतर ते या बंधनातून मुक्त झाले. आणि व्यक्तिचित्रणाचा शुभारंभ अकबराच्या काळात झाला. या कलेला आश्रय देण्यामागची त्याची भूमिका अत्यंत स्पष्ट होती. अकबराने आपले स्वतःचे चित्र हिंदू प्रमाणे टिळा लावून व हातात जप माळ घेऊन चित्रित करावयास लावले आहे. आपण इतरांपेक्षा कसे वेगळे व असाधारण आहोत, या संपूर्ण विशाल जनसंख्येच्या संरक्षणाची जबाबदारी ईश्वराने त्याच्यावर सोपविली आहे, तो हिंदू प्रजेचाही प्रिय आहे आणि प्रजा त्याच्यावर विश्वास ठेवते, आपल्या पूर्वजांनाही गौरवान्वित करण्याची त्याची इच्छा होती. व्यक्तिचित्रांच्या बरोबरीने त्याने आपले वडिल आणि आजोबा यांना चित्रकलेत प्रतिष्ठीत करून त्यांना अमरत्व प्रदान केले होते. एकूणच अकबराने व्यक्तिचित्रास अनन्यसाधारण महत्त्व दिल्याचे दिसून येते. या व्यक्तिचित्रांच्या सदर्भात अबुल फजल ने लिहून ठेवले आहे की, 'यह कला मृतकोंको जीवनदान देती है औ जीवितों को अमरत्व प्रदान करती है'।¹

अकबराच्या काळात चित्रकला प्राकृतिक परिवेशामध्ये आली. आणि चित्रांमध्ये हलक्या हिरव्या रंगाचा वापर होऊ लागला. अकबरकालील व्यक्तिचित्रणाचे मुख्यतः तीन भाग पडतात.

१. लघु माप के आरम्भिक व्यक्तिचित्र

२. झरोका दर्शन के व्यक्तिचित्र

३. पूर्ण कद के व्यक्तिचित्र^१

सुरूवातीच्या काळातील लघु चित्रांना 'स्याह कलम व्यक्तिचित्र' असेही संबोधले जात होते. अशा पद्धतीची चित्रे काढण्यासाठी जी पद्धती वापरील जात होती त्या संदर्भात असे उल्लेख सापडतात. 'इस प्रकार के व्यक्ति चित्रों को बनाने के लिए कागज पर फिटकरी लगाकर अण्डे की जरदी का अस्तर देकर कुशलता से रेखांकन को उभारा जाता था फिर इस विधि में रेखाओं की संरचना पर विशेष ध्यान दिया जाता था। ये रेखाएँ लघुयुक्त, भावानुवर्तिनी, कोमल तथा गतियुक्त होती थी'।^{१०} चित्रांमधील रंगाच्या बाबतीत काळजी घेतली जात असे. तसेच कधी कधी सोन्याचाही उपयोग केला जात होता. सामान्यतः या शैलीतील चित्रे अधिक आकर्षक नव्हती मात्र चरित्रांकनामध्ये त्यांचे स्थान उच्च होते. जोहान्स कलेक्शन इन दी इण्डियन ऑफिस लाइब्ररी मध्ये संबंधीत चित्रांचे संकलन केले आहे. त्यात ५३ रेखाचित्रांचा समावेश आहे. बीरबल, मानसिंह, मिस्किन, हकिम मासिहिजमा यांची चित्रे आहेत. त्याचबरोबर अकबराचेही एक लघुचित्र आहे.

त्याचबरोबर झरोका दर्शनाची काही अर्ध व्यक्तिचित्रेही आहेत जी 'दीवाने हाफिज' या पुस्तकामध्ये आढळून येतात. याचे संकलन रामपूरच्या ग्रंथालयात असून ते चित्र कान्हा या चित्रकाराने चित्रित केले आहे. या चित्रात आकार, रेखा, भावाभिव्यक्ती आणि रंगसंगतीची योजना उत्तमरित्या केल्याचे दिसून येते.

अकबराच्या काळातील अत्यंत महत्वाची चित्रकला शैली म्हणजे पूर्ण व्यक्तिचित्र या चित्र शैलीने इतिहासात एक उच्च आणि विशिष्ट स्थान प्राप्त केले होते. असे म्हणल्यास काही वावगे ठरणार नाही. मुख्यतः अकबराच्या काळातील चित्रकलेचे उद्देश स्वतःच्या व्यक्तित्वाचे प्रदर्शन करणे आणि राजनैतिक उद्देशाची पूर्ती करणे हा होता. दरबारातील कलाकारांमध्ये व्यक्तिचित्रणामध्ये बसावन हा चित्रकार अत्यंत प्रसिद्ध होता. इरफान हबीब यांनी संपादित केलेल्या 'मध्यकालीन भारत' या पुस्तकामध्ये सोमप्रकाश वर्मा या लेखकाने 'मुगल चित्रकार विचित्र समीक्षात्मक अध्ययन' या लेखात बसावन या चित्रकारांसंबंधी असा उल्लेख आला आहे की, 'अकबर दरबार के कलाकारों में बसावन का नाम व्यक्तिचित्रणमे अग्रणीय है। अबुल फजलने अपनी पुस्तक

‘आईन—ए—अकबरी’ में इस चित्रकार की कार्यकुशलता एवं उसकी क्षमता के विषय में लिखा है कि पृष्ठभूमि के चित्रण मुखाकृति के आरेखण, रंगों के विस्तार एवं विभाजनक्रम, व्यक्तिचित्रण तथा अन्य अनेक कला के उपांगों में बसावन सर्वाधिक दक्ष है।^{११} अकबरकालीन व्यक्तिचित्रांमध्ये सामुहिक चित्र काढण्याची प्रथा मागे पडली. आणि एका व्यक्तिये एक चित्र पूर्ण करण्याची प्रथा प्रचलित झाली. याचे उदाहरण म्हणजे केशवदासाचे स्वतःचे व्यक्तिचित्र होय. यानंतर एक चित्र दोन किंवा तीन चित्रकार मिळून काढण्याची प्रथा चालू झाली. ती पुढे जाहॉंगीरच्या काळात मोठ्या प्रमाणावर विकसित पावली. चित्रकलेने सामुदायिक रूप धारण केले असले तरी त्यातूनही वेगवेगळ्या शैलींचा जन्म झाला. अकबराच्या काळात चित्रकला अत्यंत दृढ झाली आणि इराणी शैलीच्या करडेपणातून मुक्त झाली. आणि चित्रांमध्ये भारतीय सुघटीत गोलाईचा समावेश झाला. आणि त्याद्वारे त्रिमितीय परिणामही साधले जाऊ लागले. एकूणच हिंदुस्थानातील पाने, फुले, वनस्पती, इमारती या सर्वांचा समावेश चित्रांमध्ये होऊ लागला आणि त्याचबरोबर मोरपंखी निळा, लाल या रंगांचा वापरही चित्रांमध्ये होऊ लागला.

चित्रकलेविषयी अत्यंत पारखी नजर आणि कलाकारांची क्षमता व त्यांचे कार्य या विषयी सतत जागरूक असणाऱ्या जहॉंगीरच्या काळातील चित्रकलेचे उद्देश आपल्या पित्यापेक्षा सर्वथा भिन्न होते. म्हणजे त्याला स्वतःला असाधारण, गुणवान, भाग्यवान, आणि दैवीय वरदानयुक्त प्रदर्शित करायचे होते. जहॉंगीरला आपल्या व्यक्तिचित्रांमध्ये सर्वश्रेष्ठ देवोपम गुणांनी युक्त व्यक्तीला प्रमाणित करायचे होते. या उद्देशाच्या पूर्तीसाठी त्याने व्यक्तिचित्रांमध्ये आभामंडल चित्रित करावयास लावले. ‘भारतीय चित्रकला के विविध आयाम’ या पुस्तकात जहॉंगीरच्या उद्देश प्राप्तीच्या संदर्भात असा उल्लेख आला आहे की, ‘उसने अपने व्यक्तिचित्रों में पृथ्वी के गोले पर खड़े होकर तीर कमान से मलिक अम्बर के विनाश का प्रतीकात्मक चित्रण मे. अपना व्यक्तिचित्र बनवाया। परियों द्वारा अपने ऊपर चवोबा तनवाया। शाह अब्बास का स्वप्न में आना चित्रित कराया। परियों द्वारा आकाश में रक्षार्थ रहना, देव दुतों द्वारा सिंहासन को पकड़े रहना आदि प्रतीकात्मक भूमी का चित्रण उसकी इस उद्देश पूर्ति का संकेत करते है’^{१२} एकूणच जहॉंगीरला स्वतःला विश्ववन्दनीय प्रमाणित करायचे होते. हेच तत्कालीन व्यक्तिचित्रांमधून दिसून येते. या काळात व्यक्तिचित्रणामध्ये मोठ्या प्रमाणावर प्रगती झाली होती. या काळातील प्रमुख व्यक्तिचित्रकार विचित्र, बिशनदास, अबुल हसन, मीर हाशिम आणि नादिर समरकन्दी हे होते. काही अन्य चित्रकारांमध्ये नन्हा, मंसूर, दौलत, फरूखबेग यांचा समावेश होता. बिशनदास जहॉंगीरच्या काळातील प्रमुख चित्रकार होता. जहॉंगीरने आपल्या आत्मचरित्रात बिशनदासाच्या चित्रकारीची प्रशंसा केली आहे. त्याचबरोबर जहॉंगीरने आपला राजदुत खान आलम याच्यासोबत बिशनदासास इरानच्या शाह अब्बासच्या दरबारात आपल्या पाहुण्यांचे चित्र रेखाटण्यास पाठविले. बिशनदासाने इराणहून परत येताना मिर्जा खुल्दाबाद, त्याचा दरबारी स्फन्दर, इसार खां, कुचीबसी, सरूख्वाजा, खानआना यांची चित्रे काढून आणली. बिशनदासाच्या चित्रकारीचे सर्वोत्तम व्यक्तिचित्रे म्हणजे खुद्द बादशहा जहॉंगीर, राजा सुरज सिंह, रावभूरा यांची चित्रे होत. या व्यक्तिचित्रांमध्ये रंगसंगती चमकणारी नसली तरी ही चित्रे आकर्षक आहेत.

जहॉंगीरच्या काळातील आणखी एक महत्त्वाचा चित्रकार म्हणजे अबुल हसन. अबुल हसन जहॉंगीरचा प्रिय चित्रकार होता. वयाच्या १४ व्या वर्षी त्याने दरबाराचे चित्र जहॉंगीरच्या आत्मचरित्राच्या मुखपृष्ठावर चित्रित केले. आणि जहॉंगीरने त्याला ‘नादिरुजमाना’ ही पदवी दिली. अबुल हसनने जहॉंगीरच्या अभिरूचीला सांभाळत अनेक उत्कृष्ट व्यक्तिचित्रांची निर्मिती केली. त्याने चित्रित केलेल्या अबोध बालकाच्या व्यक्तिचित्रामुळे त्याला विशिष्ट स्थान प्राप्त झाले होते. त्याच बरोबर अबुल हसनने चित्रित केलेले शहाजादा खुर्रमचे चित्र व त्यातील रंगसंगतीच्या योजनेने त्याला तत्कालीन सर्वोच्च व्यक्तिचित्रकाराच्या कोटीत बसविले.

अन्य काही चित्रकारांच्या व्यक्तिचित्राने आपल्या कलेच्या आधारे आपले वेगळे स्थान प्राप्त केले आहे. दक्षिणेतून जहॉंगीरच्या काळात आलेला मीर हाशिम याने येथील व्यक्तिचित्रणापासून प्रेरणा घेऊन मुगल शैलीमध्ये व्यक्तिचित्रण केले. १६२६ मध्ये त्याने काढलेले अब्दुल रहिम

खानखानाचे चित्र हे रेखांकन, रंगांचे आयोजन, चित्रांकन, अभिरूची प्रदर्शन या सर्वांची परिस्मिता गाठणारे होते. त्याचबरोबर नादिर समरकन्दी या चित्रकाराने खुसरोचे काढलेले चित्र व त्यातील रंगसंगती अत्यंत मनमोहक होती. या काळातील सफावी शैलीचे उत्कृष्ट उदाहरण म्हणजे सर मुहम्मद नवाब यांचे व्यक्तिचित्र. या चित्राचे महत्त्वाचे वैशिष्ट्य म्हणजे यातील नवाबाच्या दाढीचे चित्रण होय.

जहॉंगीर हा निसर्गप्रेमी असल्याने त्याने चित्रकारांना निसर्गाला शरण जाण्याची आज्ञा केली. तसेच पशु-पक्ष्यांची चित्रे, फुलांची चित्रे, खळ-खळ वाहणारे झरे नद्या, उंच पर्वतश्रेणी, निळे आकाश, लतावृक्षे अत्यंत नयनमनोहर शैलीत चित्रे काढून निसर्गाला जणू अमर करण्याचा प्रयत्न चित्रकारांनी केला होता. यांमध्येही सुधारणा झाल्या होत्या. वीणावादक मन्सूर नावाचा चित्रकार अशा पद्धतीची चित्रे काढण्यात अत्यंत कुशल होता. या व्यतिरिक्त अकबराच्या काळातील काही चित्रकार जे जहॉंगीरच्या काळापर्यंत जिवंत होते त्यात मनोहर आणि दौलत या चित्रकारांचा नामोल्लेख होणे क्रमप्राप्त ठरते. फरुखबेग या चित्रकाराने स्वतःचे काढलेले चित्र म्हणजे त्याकाळातील फारसी शैलीचे प्रतिनिधित्व करणारे चित्र होते. या चित्रावरून असे समजते की, जहॉंगीर विदेशी शैलीनेही प्रेरित झाला होता. त्याच्या राज्यारोहणानंतर त्याने विदेशी शैलीचा त्याग केला.

अशापद्धतीने मुघल काळात जो बहुमुखी संस्कृतिचा विकास झाला होता. त्यात अकबर व जहॉंगीर या दोन मुघल शासकांनी चित्रकलेच्या क्षेत्रामध्ये जे योगदान दिले आहे ते अनन्यसाधारण आहे. मात्र त्यानंतर सत्तेवर आलेल्या शासकांनी या कलेला संरक्षण तर दिले मात्र प्रोत्साहन दिले नाही. त्यांच्या काळात चित्रकारांची संख्या घटत गेली. आणि अकबराच्या काळात ज्या मुघलकालीन व्यक्तिचित्रांचा पाया घातला गेला त्यावर जहॉंगीरच्या काळात सुंदर असे महाल उभे राहिले होते, ते औरंगजेबाच्या कालखंडात नेस्तनाबूत झाले होते.

तळटीपा

१. मध्ययुगीन भारत (मोगल साम्राज्य), मुळ लेखक: सतीश चंद्र, अनुवाद: एस क्षिरसागर, के सागर पब्लिकेशन्स, दुसरे प्रकाशन, २०१०, पृष्ठ क्रमांक, ५३४.
२. भारतीय चित्रकला के विविध आयाम, डॉ. प्रेमशंकर द्विवेदी, कला प्रकाशन, वाराणसी, २००७, पृष्ठ क्र.७४.
३. अद्भूत भारत, मुळ लेखक: ए. एल. बाशम, अनुवादक: वेंकटेशचंद्र पाण्डेय, शिवलाल अग्रवाल एण्ड कम्पनी, आगरा, प्रकाशनवर्ष उपलब्ध नाही, पृष्ठ क्र.२७०.
४. उपरोक्त, २७१.
५. उपरोक्त, भारतीय चित्रकला के विविध आयाम, पृष्ठ क्र.७४.
६. मध्यकालीन भारत, संपाद: इरफान हबीब, अनुवादक— लाडी, राजकमल प्रकाशन प्राइवेट लिमिटेड, नई दिल्ली पटना, अंक—१, पहला संस्कारण—१९८१, पुनर्मुद्रण—पाँचवाँ १९९९, पृष्ठ क्र. १०१.
७. उपरोक्त, भारतीय चित्रकला के विविध आयाम, पृष्ठ क्र. ७५.
८. उपरोक्त, भारतीय चित्रकला के विविध आयाम, पृष्ठ क्र. ७६.
९. उपरोक्त, भारतीय चित्रकला के विविध आयाम, पृष्ठ क्र. ७७.
१०. कित्ता
११. उपरोक्त, भारतीय चित्रकला के विविध आयाम, पृष्ठ क्र. ७९.
१२. उपरोक्त, भारतीय चित्रकला के विविध आयाम, पृष्ठ क्र. ७९

संदर्भग्रंथ—साहित्य—सूची

१. इरफान हबीब, अनुवादक— लाडी मध्यकालीन भारत, राजकमल प्रकाशन प्राइवेट लिमिटेड, नई दिल्ली पटना, अंक—१, पहला संस्कारण—१९८१, पुनर्मुद्रण—पाँचवाँ १९९९.
२. इरफान हबीब, अनुवादक— नरेश 'नदीम' मध्यकालीन भारत,, राजकमल प्रकाशन प्राइवेट लिमिटेड, नई दिल्ली पटना, अंक—७, पहला संस्कारण—२०००.

३. इरफान हबीब, अनुवादक— नरेश 'नदीम' मध्यकालीन भारत,, राजकमल प्रकाशन प्राइवेट लिमिटेड, नई दिल्ली पटना, अंक-८, पहला संस्कारण—२००३.
४. डॉ. प्रेमशंकर द्विवेदी, भारतीय चित्रकला के विविध आयाम, कला प्रकाशन, वाराणसी, २००७.
५. ए. एल. बाशम, अनुवादक: वेंकटेशचन्द्र पाण्डेय, अद्भूत भारत, शिवलाल अग्रवाल एण्ड कम्पनी, आगरा, प्रकाशनवर्ष उपलब्ध नाही.
६. सतीश चंद्र, अनुवाद: एस क्षिरसागर, मध्ययुगीन भारत (मोगल साम्राज्य), के सागर पब्लिकेशन्स, दुसरे प्रकाशन, २०१०.
७. रश्मि पाठक, अकबर से औरंगजेब तक, अर्जुन पब्लिशिंग हाऊस, नई दिल्ली, प्रथम संस्करण: २००३.